

УДК 504.062.2:631.62

В. А. Голян,

д. е. н., професор, заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу проблем економіки земельних і лісових ресурсів, Державна установа "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України", м. Київ

В. В. Савчук,

аспірант відділу проблем економіки земельних і лісових ресурсів, Державна установа "Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України", м. Київ

І. І. Андрощук,

к. е. н., громадська організація "Європейський аналітичний центр", м. Луцьк

РАЦІОНАЛІЗАЦІЯ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В ЗОНІ ОСУШЕННЯ

V. Golyan,

Doctor of Science (Econ.), Professor, Deputy Director for scientific work, Head of the Department Economic Issues of Land and Forest Resources, Public Institution "Institute of Environmental Economics and Sustainable Development National Academy of Sciences of Ukraine"

V. Savchuk,

postgraduate student of the department of land and forest resources economy problems, Public Institution "Institute of Environmental Economics and Sustainable Development National Academy of Sciences of Ukraine"

I. Androshchuk,

Candidate of Science (Econ.), Non-governmental organization "European Analytical Centre", Lutsk

STREAMLINING OF NATURE MANAGEMENT IN DRAINAGE REGION

Обґрунтовується необхідність формування сучасного концепту природокористування в зоні осушення, виходячи з пріоритетів соціально-економічного піднесення сільських депресивних територій та незворотності природної ренатуралізації меліорованих земель. Встановлено, що базовою домінантою раціоналізації природокористування в зоні ризикового землеробства має стати формування такої інституціональної архітектури господарського освоєння природно-ресурсного потенціалу, яка максимальною мірою відповідатиме вимогам інтегрованого управління природними ресурсами. Обґрунтовано доцільність надання пріоритету кооперації та кластеризації сільськогосподарських виробників в зоні осушення, які забезпечать необхідну консолідацію організаційного потенціалу та фінансових можливостей задля відновлення внутрішньогосподарських мереж гідротехнічних споруд. Запропоновано пріоритети відновлення традиційної спеціалізації поліських адміністративних районів через розширення посівних площ льону та жита, що сприятиме зміцненню агроландшафтів та прискорить процеси входження сільськогосподарських товаровиробників зони осушення в глобальні ланцюги доданої вартості.

The expediency to elaborate a modern concept of nature management in the drainage region based on the priorities of social and economic growth of rural depressed territories and irreversible natural renaturalization of reclaimed lands has been substantiated. It has been determined that the basic dominant of streamlining of nature management in the area of risk farming is an establishment of the institutional architectonics of economical natural and resource potential development that will to the maximum extent possible conform with the requirements of integrated management of natural resources. The expediency to prioritize cooperation and clustering of agricultural producers in the drainage area that will ensure the required consolidation of organizational potential and financial opportunities for restoration of interfarm water development facilities has been grounded. The priorities of reinstatement of traditional specialization of Polissya administrative regions by means of expanding flax- and rye-growing areas that will promote cultivated lands strengthening and accelerate the processes of agricultural producers' of drainage areas entering into global chains of added value have been suggested.

Ключові слова: природокористування, меліоровані землі, водно-болотні угіддя, сільськогосподарське виробництво, кооперація, кластеризація, інтегроване управління природними ресурсами.

Keywords: nature management, reclaimed lands, wetland margins, agricultural production, cooperation, clustering, integrated natural resources management.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ У ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗОК ІЗ ВАЖЛИВИМИ НАУКОВИМИ ЧИ ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

У 60—80-их роках минулого століття у ряді регіонів України було проведено осушення пе-

резволонених територій з метою розширення ареалу здійснення сільськогосподарського виробництва. З метою ефективного використання осушених земель були сформовані загальнодержавні, міжгосподарські та внутрішньогосподарські мережі гідротехнічних споруд, які мали

забезпечувати прийнятний для ведення високопродуктивного сільськогосподарського виробництва водно-повітряний режим. Осушувальні меліорації не завжди супроводжувалися науково обґрунтованими підходами щодо втручання в природні екосистеми, що в майбутньому негативним чином відобразилося на біорізноманітті цих територій та ефективності сільськогосподарської діяльності.

На певний період осушення значних площ земель себе виправдало, адже дало можливість залучити в продуктивний сільськогосподарський оборот значні площі земель і підвищити тим самим рівень зайнятості сільського населення та сформувати спеціалізацію значної кількості адміністративних районів. На початку 90-их років, коли відбувалася руйнація командно-адміністративної системи господарювання і держава втратила можливість повною мірою фінансувати проекти модернізації, оновлення та реконструкції мереж гідротехнічних споруд в зоні осушення, відбулося зниження рівня врожайності основних сільськогосподарських культур та підвищився рівень еколого-деструктивного впливу господарської діяльності на природні екосистеми.

Додаткового імпульсу тенденціям виснажливого природокористування у зоні осушення додала руйнація крупнотоварних сільськогосподарських підприємств, яка супроводжувалася демонтажуванням та фізичним спрацюванням переважної більшості гідротехнічних об'єктів. Особливо інтенсивно ці процеси проходили у поліських адміністративних районах. У результаті в зоні осушення було зруйновано виробничо-технічну базу і мало місце виснаження природно-ресурсних передумов ведення сільськогосподарського виробництва, що призвело до поступового виведення осушених земель із продуктивного сільськогосподарського обороту і посилення їх природної ренатуралізації.

Відбулась стихійна деформація структури господарського комплексу, оскільки аграрний сектор перестав бути базовою ланкою місцевого господарства, оскільки відсутність діючих інженерно-технічних споруд не давала можливості забезпечувати прийнятний рівень врожайності сільськогосподарських культур. Протягом 15—20 років руйнації цілісних гідромеліоративних комплексів і прискореної природної ренатуралізації осушених земель постало завдання перегляду стратегічних пріоритетів господарського використання цих територій з перенесенням центру тяжіння із сектору сільськогосподарського виробництва в сектор природно-ресурсного підприємництва. Це вимагає формування сучасних підходів щодо інституціонального забезпечення заходів по раціоналізації природокористування в зоні осушення з врахуванням еколо-

гічних, економічних та соціальних чинників використання осушених сільськогосподарських угідь з метою зниження рівня ризикогенності на цих територіях і обмеження деструктивного впливу на навколишнє середовище — підтоплення сільськогосподарських угідь та населених пунктів.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Окремим аспектам раціоналізації природокористування в зоні осушення присвячено значну кількість наукових праць вітчизняних вчених [3; 4; 7; 10; 11], де аналізуються фундаментальні чинники господарських деформацій внаслідок розбалансованої політики осушення значної території України, виділяються базові детермінанти руйнації гідромеліоративних комплексів, які обслуговували меліоровані території і забезпечували необхідний водно-повітряний режим для сільськогосподарського виробництва, аналізуються різноманітні сценарії реінжинірингу порушених агроландшафтів в зоні осушувальних меліорацій, обґрунтовуються сучасні механізми інституціонального та фінансового-економічного забезпечення відтворення агроресурсного потенціалу зони осушення та упередження стихійності природної ренатуралізації з метою формування сприятливих природно-ресурсних передумов диверсифікації сільської економіки.

ЦІЛІ СТАТТІ

Метою публікації є аналіз існуючих підходів до раціоналізації природокористування з врахуванням особливостей господарського освоєння осушених земель, оцінка перспектив нарощення агроресурсного потенціалу меліорованих територій з врахуванням наслідків природної ренатуралізації, вибір напрямів раціонального використання природних ресурсів осушених земель в умовах децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування, а також обґрунтування впровадження дієвих організаційно-правових форм аграрного природокористування в зоні осушення.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

За часів командно-адміністративної системи на території України було сформовано потужний водогосподарсько-меліоративний комплекс, що дало можливість шляхом осушення та зрошення залучити у господарський оборот значні площі сільськогосподарських угідь і збільшити обсяги виробництва рослинницької і тваринницької продукції. В розбудову інфраструктури цього комплексу було вкладено колосальні фінансові та матеріально-технічні ресурси, що

призвело до створення розгалуженої мережі міжгосподарських та внутрішньогосподарських гідротехнічних споруд як в зоні ведення зрошувального землеробства, так і в зоні осушувальних меліорацій.

Водночас проектування меліоративних систем дуже часто відбувалося без врахування природно-кліматичних та природно-ресурсних умов господарювання як в зоні осушення, так і в зоні зрошення, що в кризові 90-роки призвело до численних негативних екологічних наслідків, зокрема підтоплення населених пунктів та сільськогосподарських угідь, окислення та засолення ґрунтів, посилення процесів вітрової та водної ерозії. Почали спостерігатися прояви неконтрольованої та нерегульованої природної ренатуралізації, що призвело до кардинальних зрушень, не завжди позитивних, у природних біоценозах.

У зоні осушувальних меліорацій екологічні суперечності все більше загострилися у період глибокої економічної стагнації аграрного сектора, яка супроводжувалася демонтажем колгоспно-радгоспної системи господарювання та руйнацією цілісних меліоративних комплексів. Внутрішньогосподарські мережі гідротехнічних споруд, які обслуговували потреби окремих сільськогосподарських підприємств, після ліквідації останніх були передані на баланс сільських та селищних рад, а в окремих випадках стали фактично безгоспними.

Зниження рівня ефективності функціонування внутрішньогосподарських мереж гідротехнічних споруд призвело до значного погіршення водно-повітряного режиму використання осушених сільськогосподарських угідь, що негативним чином відобразилось на динаміці урожайності основних сільськогосподарських культур, поглибило екологодеструктивні процеси, зокрема поширення ерозійних та дефляційних процесів. У результаті відбулась поступова переорієнтація сільськогосподарських виробників зони осушення з вирощування традиційних сільськогосподарських культур (льону, картоплі та жита) на культури, які найбільшою мірою відповідали запитам аграрного ринку та потребували менших затрат праці, мінеральних та органічних добрив, а також препаратів захисту рослин від шкідників та бур'янів.

Фактично відбулась зміна спеціалізації адміністративних районів зони осушення, що деструктивно вплинуло на структуру посівних площ, дотримання сівозмін та здійснення різноманітних науково обґрунтованих агротехнічних, гідромеліоративних та агролісомеліоративних заходів. Все це потребує активізації розвитку аграрного підприємництва в зоні осушення з врахуванням існуючих природно-ресурсних та виробничо-господарських обмежень, що вимагає

пошуку додаткових джерел фінансового забезпечення реалізації проектів відновлення традиційної сільськогосподарської спеціалізації в зоні осушувальних меліорацій.

Фатальною помилкою стало те, що держава фактично самоусунулася від контролю за експлуатацією міжгосподарських меліоративних систем та використанням внутрішньогосподарської мережі гідротехнічних споруд. Внаслідок чого було демонтовано лівову частку інженерної інфраструктури, особливо в зоні осушення, що негативним чином відобразилось на забезпеченні сприятливого гідрологічного режиму ведення сільськогосподарського виробництва. Тому на сьогодні однією з основних проблем розширеного відтворення потенціалу зрошувального землеробства та агропромислового виробництва в зоні осушувальних меліорацій є відновлення мережі гідротехнічних споруд, але вже на новій технологічній основі з врахуванням попередньої спеціалізації прилеглих територій та необхідності забезпечення сталого розвитку агроландшафтів.

Модернізація водогосподарської інфраструктури, особливо гідротехнічних споруд, що обслуговують меліоративні системи в зоні зрошення і осушення, здатна значною мірою сприяти збільшенню обсягів виробництва сільськогосподарської продукції на територіях, які знаходяться в умовах перезволоження та дефіциту водних ресурсів. Загострення світової продовольчої кризи вже підвищило інвестиційну привабливість аграрної сфери, яка розвивається в зоні зрошення [11].

Економічна криза 90-х років, яка позбавила аграрний сектор і особливо його основну складову — сільське господарство — традиційної державної підтримки, в першу чергу, деструктивно вплинула на ефективність діяльності сільськогосподарських підприємств, які функціонували в недостатньо сприятливих природно-кліматичних та агротехнічних умовах [2]. Це стосується насамперед більшості адміністративних районів Поліського економічного району, де значні площі сільськогосподарських угідь знаходяться в зоні осушення.

Згорання державної підтримки цих підприємств призвело до недофінансування заходів щодо модернізації та капітального ремонту гідротехнічних споруд, які регулювали водний режим на осушених землях, і скорочення обсягу робіт щодо впорядкування захисних лісосмуг, русел річок та водно-болотних угідь. Це зумовило різке зниження врожайності основних сільськогосподарських культур, які традиційно вирощувались у зоні осушувальних меліорацій. Як наслідок — підвищення рівня збитковості сільськогосподарських підприємств, поступове

виведення з господарського обороту площ земель, що відзначалися найнижчою врожайністю, демонтаж як міжгосподарських, так і внутрішньогосподарських гідротехнічних споруд.

Ліквідація колгоспів та радгоспів, а пізніше і створення на їх базі колективних сільськогосподарських підприємств призвела до того, що внутрішньогосподарські гідротехнічні споруди, які обслуговували осушені сільськогосподарські угіддя цих господарств, опинилися на території розпайованих земель, тобто одночасно вони стали нічийними і фактично перейшли в користування власників паїв. В окремих регіонах такі споруди були передані на баланс сільських рад, які мали можливість надати їх у тимчасове користування на умовах платності та строковості. Але процеси у сфері сільськогосподарського виробництва в зоні осушення набули таких масштабів, що традиційна спеціалізація цих районів була втрачена. Новопечені землекористувачі відмовилися від традиційних сівозмін, відбувся масовий перехід до вирощування культур зернової групи.

Загальна площа осушених земель на 01.01.2015 року в Україні становила 3306,9 тис. га. Найбільші площі осушених земель спостерігаються у Волинській, Житомирській, Львівській, Рівненській та Чернігівській областях. В структурі осушених земель України найбільшу частку займають сільськогосподарські землі (90,6%). Частка лісів та лісовкритих площ становить 5,8 %. Питома вага інших земель в структурі осушених земель складає 1,2%. Прикметною рисою використання осушених сільськогосподарських угідь в останні роки є невпинне скорочення частки земель, які перебувають у користуванні сільськогосподарських підприємств. Якщо у 1990 році частка сільськогосподарських підприємств в структурі користувачів осушених сільськогосподарських земель становила 98,9%, у 2000 — 69,0%, то у 2014 році вона зменшилася до 32,5%. Отже, з кожним роком все більша частка осушених сільськогосподарських угідь переходила у користування сільських домогосподарств, як правило, власників паїв.

У структурі ґрунтового покриву осушених земель гумідної зони (ділянка суходолу з вологим кліматом, де рослини достатньою мірою забезпечені водою) переважають дерново-підзолисті ґрунти (2 млн га — 60 % площі) і з різним ступенем опідзолення, торфові (0,82 млн га — 26 %) і лучно-болотні (0,5 млн га — 14 %) ґрунти. Із загальної площі торфових боліт 1100 тис. га у Україні меліоровано понад 800 тис. га. Основною особливістю такого масштабного осушення є окультурення більш придатних для сільськогосподарського використання низинних торфових покладів річкових заплав, частка яких в загаль-

ному торфово-болотному фонді України складає 94,6%. В Україні майже не залишилося не осушених великих торфово-болотних масивів річкових заплав [6].

Найбільш вагомими проблемами використання осушених земель та модернізації мереж гідротехнічних споруд, які обслуговують ці землі, є: розпайовання земель між колишніми членами колгоспів та радгоспів позбавило внутрішньогосподарські мережі єдиного господаря; власники внутрішньогосподарських меліоративних споруд не мають змоги отримувати кредитні ресурси на прийнятних умовах; основною спрямованістю коштів загального фонду Державного бюджету України є виконання поточного ремонту гідротехнічних споруд; відсутність спеціальних фондів фінансування реконструкції та модернізації як міжгосподарських, так і внутрішньогосподарських меліоративних систем у переважній більшості областей, де було проведено осушення; держава залишається основним інвестором міжгосподарських гідротехнічних споруд у зоні осушення, що не дозволяє повною мірою забезпечити їх комплексну модернізацію.

У зоні осушення сформувався особливий тип природокористування, оскільки забезпечення прийнятної рівня ефективності сільськогосподарського виробництва потребувало впровадження специфічних форм використання водних ресурсів, упорядкування земельних масивів та нарощення потенціалу агролісомеліорації. Це пов'язано з тим, що в умовах ризикового землеробства, в цьому випадку мова йде про ризик відсутності відповідного водно-повітряного режиму для потреб сільськогосподарського виробництва, необхідним є дотримання комплексу нормативів залучення водних ресурсів у процес відтворення агроресурсного потенціалу, відновлення родючості сільськогосподарських угідь та збільшення лісових лісосмуг для упередження дефляції та ерозії ґрунтів.

Необхідність раціоналізації природокористування в зоні осушення як важливого чинника соціально-економічного піднесення також підтверджується тезою видатного українського вченого Сергія Івановича Дорогунцова про те, що "ми стикаємося з феноменом неминучої необхідності будівництва вивіреної системи господарювання, яка відповідає б інтересам багатьох верств населення, з урахуванням потреб збереження різноманітних природних умов розвитку" [5].

У 90-их роках минулого століття, коли в аграрному секторі мали місце стагнаційні процеси, в зоні осушення інтенсивно відбувались процеси природної ренатуралізації, зумовлені руйнацією, в першу чергу внутрішньогосподарських мереж гідротехнічних споруд, що унеможливи-

ло науково обґрунтоване використання меліорованих територій. Природна ренатуралізація відбувалася у формі заболочення та заліснення, що, з однієї сторони, підривало агроресурсний потенціал сільськогосподарського виробництва, а з іншої — нарощувало потенціал водно-болотних угідь та розширювало ареал природного відновлення лісів.

Особливо деструктивно руйнація мереж гідротехнічних споруд вплинула на ефективність використання торфовищ. Торфовища — це природний ресурс багатоцільового використання, а саме: біогеоценотичного (заказники, заповідники), для видобутку торфу на паливо, штучні ґрунтові субстрати, а також для вирощування багаторічних трав, кормових, овочевих і інших сільськогосподарських культур. Не можна недооцінювати соціальну значимість для окремих регіонів Полісся і лісостепу торфу як місцевого енергетичного ресурсу. На жаль, нерегульований, безсистемний і стихійний видобуток торфу, безвідповідальне відношення до торфових кар'єрів, згубні наслідки торфових пожеж, спрацювання осушених торфовищ — все це наносить непоправні екологічні та економічні збитки [6].

На жаль, процеси природної ренатуралізації тривалий період носили нерегульований та стихійний характер і призвели до різкого погіршення природно-ресурсних передумов розвитку аграрної сфери, що звузило можливості сільських територій вести високопродуктивне сільськогосподарське виробництво з огляду на значні перспективи, пов'язані з відновленням посівних площ культур традиційної для зони осушення спеціалізації. При цьому майже зовсім не використовувався частково відновлений потенціал водно-болотних угідь та підвищеної залісненості, що не дало можливості розширити потужності лісового, мисливського та водогосподарського підприємництва і прискорити процеси соціально-економічного піднесення депресивних сільських територій.

Негативно впливають на ефективність використання осушених земель розпаювання та фрагментарність земельних паїв. Разом з тим, питання консолідації земельних ресурсів, які найбільш актуальні для меліорованих земель, на сьогодні законодавчо не регламентовані. Основними причинами, які негативно впливають на врожайність вирощуваних культур на мінеральних осушених ґрунтах гумідної зони, є: висока кислотність ґрунтового розчину через повне призупинення хімічних меліорацій; низька природна родючість основних типів ґрунтів (еколого-економічний бал становить 24—36); недостатня кількість внесення мінеральних і органічних добрив; неспроможність осушувальних систем (колекторно-дренажної мережі) забезпечувати оптималь-

ний водний режим у кореневмісному шарі ґрунту; відсутність надійних водних джерел для проведення зволожувальних заходів [6].

Все це негативним чином вплинуло на рівень інвестиційної привабливості агропромислових підприємств на цих територіях, що створило передумови для незатребуваності внутрішньогосподарських гідротехнічних споруд, які в умовах командної економіки виступали системоутворюючим чинником забезпечення високопродуктивного сільськогосподарського виробництва. Саме в період їх незатребуваності при відсутності належного контролю зі сторони виконкомів місцевих рад відбувався демонтаж цілісних гідромеліоративних комплексів, руйнувалися системи вертикального дренажу, відбувалося стихійне заліснення та заболочення окремих ділянок ще до недавня цілісних земельних масивів.

Вибір напрямів раціоналізації природокористування у зоні осушення має базуватися на припущенні про те, що поряд із сільськогосподарським природокористуванням здійснюються процеси водокористування, зокрема регулювання водно-повітряного режиму та лісокористування — проведення агролісомеліоративних робіт та упорядкування захисних лісосмуг. Все це вимагає принципово нового концепту господарювання в зоні осушення, за якого господарське освоєння того чи іншого природного ресурсу має відповідати вимогам інтегрованого управління водними ресурсами, яке не допускає прецедентів інтенсивності використання певного виду природних ресурсів на конкретній території без у зв'язки зі станом інших видів природних ресурсів.

Надзвичайно ускладненою є раціоналізація сільськогосподарського природокористування, яке, на думку І. Власенка, має розглядатися у взаємозв'язку з політичним ладом та національними традиціями господарювання. Більше того, більшість сільськогосподарських товаровиробників сьогодні фактично не мають довгострокових стратегій екологізації природокористування, тобто неухильної й послідовної реалізації технологічних, управлінських й інших заходів, що дають змогу підвищувати ефективність використання природних ресурсів з одночасним забезпеченням природного стану агроєкосистем [1].

На думку вчених Інституту водних проблем і меліорації НААН України, перспективними напрямками ефективного використання осушених земель гумідної зони є: вирощування зернових та технічних культур (кукурудза, соя, пшениця, льон, хміль); кормовиробництво; вирощування енергетичних культур, зокрема верби тритичинкової та верби прутувидної; вирощування ягідних культур та лікарських рослин; запровадження біоенергетичних агроєкосистем, що на регіо-

нальному рівні передбачають реалізацію різних сценаріїв галузевої структури аграрного виробництва, одночасне отримання значних обсягів готової для споживання сільськогосподарської продукції, тепло- та електроенергії, заощаджуючи при цьому 0,3—0,4 тонни діючої речовини мінеральних добрив з одного осушувального гектара [6].

Погоджуючись з пропозиціями вчених Інституту водних проблем і меліорації НААН України щодо зміни пріоритетів у сільськогосподарському виробництві, ми вважаємо, що левова частка державної фінансової підтримки та відповідний інституціональний супровід мають спрямовуватися на відновлення посівів льону (льон довгунець та льон олійний) та жита. У першому випадку збільшення площі луб'яних культур сприятиме укріпленню агроландшафтів, формуватиме ресурсну базу для легкої, олійно-жирової та фармацевтичної промисловості, а в другому — сприятиме зміцненню експортного потенціалу вітчизняного аграрного сектору, оскільки на глобальному ринку жита є більше передумов для зміцнення позицій, ніж на аналогічному ринку пшениці.

Забезпечення прийняттого рівня інвестування процесів реінжинірингу гідротехнічних споруд у зоні осушувальних меліорацій стане можливим в разі отримання кредитних ресурсів під заставу осушених земель нероздільно з гідротехнічними спорудами. Для цього необхідно внести зміни у вітчизняне законодавство щодо зняття мораторію на вільний оборот сільськогосподарських угідь. Це дозволить запуснути повноцінний ринок цієї категорії земель і тим самим відпрацювати механізми їх перерозподілу.

Зняття мораторію на купівлю-продаж осушених сільськогосподарських угідь створить більш сприятливі умови для інвестування проектів розширення масштабів сільськогосподарського виробництва в цій зоні, оскільки існуватиме реальна можливість використати землі як заставу для отримання кредитних ресурсів. У сприятливих природно-кліматичних умовах (зона Лісостепу) потоки інвестиційних ресурсів є значними навіть за теперішніх умов, коли ще ринок земель повністю не запрацював. Це пов'язано з високою продуктивністю сільськогосподарських угідь, особливо для вирощування технічних культур енергетичного спрямування. Частково вирівняти умови для інвестування процесів технічного переоснащення індустрії сільськогосподарського виробництва в зоні Лісостепу та зоні осушувальних меліорацій (як правило, це адміністративні райони Полісся) можна шляхом зняття інституціональних обмежень щодо передачі прав власності та прав користування осушеними сільськогосподарськими угіддями.

Раціоналізація сільськогосподарського природокористування в зоні осушення за умови розширеного відтворення потенціалу аграрної сфери має супроводжуватися здійсненням інтеграційних процесів в агропромисловому виробництві. На нашу думку, серед можливих форм інтеграційних процесів в аграрній сфері (корпоратизація, кооперація, контрактація та кластеризація) найбільш прийнятними для зони осушення є кооперація та кластеризація. Підставою для такого твердження є те, що корпоративні агропромислові об'єднання вже продемонстрували еколого-деструктивний та природоруйнівний вплив на агроландшафти у зв'язку з гіпертрофованим збільшенням вирощування високотехнологічних експортно-орієнтованих культур, які виснажують ґрунт.

Більше того, такі підприємницькі об'єднання працюють, як правило, на орендованих сільськогосподарських угіддях, що не спонукає ці форми господарювання перманентно відновлювати запаси гумусу. Натомість у зоні осушення домінують особисті селянські господарства, які функціонують на основі використання присадибних ділянок та розпайованих земель, які перебувають у їх власності. Сільськогосподарські угіддя цієї категорії товаровиробників не відзначаються високим рівнем врожайності через відсутність достатніх фінансових ресурсів для відновлення внутрішньогосподарських мереж гідротехнічних споруд.

Враховуючи те, що такі мережі, які раніше обслуговували сільськогосподарські угіддя колгоспів та радгоспів, зараз не мають єдиного господаря, об'єднання сільських домогосподарств на кооперативній основі сформувало б як інституціональні, так і фінансові передумови для модернізації і реконструкції внутрішньогосподарських мереж гідротехнічних споруд, що б дало можливість відновити необхідний водно-повітряний режим і підвищити рівень врожайності сільськогосподарських культур на осушених землях. Також кооперація є ефективною формою консолідації осушених сільськогосподарських угідь, що дасть можливість з часом позбутися надмірної парцеляції та фрагментарності у землекористуванні.

Іншою адекватною формою інтеграційних відносин у сільськогосподарському виробництві зони осушення є кластеризація. Кластер у сільському господарстві — це міжгосподарське територіальне об'єднання підприємств, які співпрацюють між собою, формуючи замкнутий технологічний цикл великотоварного виробництва при збереженні юридичної самостійності його учасників. Сюди можуть входи-

ти і інфраструктурні складові, в числі яких органи державного управління та наукові установи, що створюють сприятливі умови для виробництва та просування продукції учасників кластеру на ринок сільськогосподарської продукції та продовольства [8; 9]. Кластерна форма дає можливість на добровільній основі входити в об'єднання суб'єктам лісгосподарського підприємництва, які надаватимуть послуги сільгоспвиробникам щодо збільшення площі захисних лісосмуг та здійснення іншого року лісгосподарських робіт.

Враховуючи загострення світової продовольчої кризи та обмеженість площ родючих сільськогосподарських угідь, осушені сільськогосподарські угіддя мають значні потенційні можливості для нарощення обсягів виробництва екологічно безпечної сільськогосподарської продукції, в тому числі і для продажу на світовому ринку. З огляду на сказане та враховуючи низький рівень концентрації інвестиційних ресурсів у Поліській зоні, у програму соціально-економічного розвитку регіонів, де сконцентровані найбільші площі осушених сільськогосподарських угідь мають бути закладені механізми реінжинірингу меліоративних систем та відновлення традиційної сільськогосподарської спеціалізації адміністративних районів.

Незворотні наслідки природної ренатуралізації на значних територіях зони осушення сформували передумови для диверсифікації сільської економіки. Тобто необхідно позбутися стереотипу щодо розвитку аграрного сектора як базової ланки соціально-економічного піднесення сільських територій, де процеси заболочення та заліснення набули значних масштабів. Часткове відновлення водно-болотних угідь сформувало ареал для розширення потужностей рекреаційного підприємництва, зокрема зеленого і сільського туризму, а також розвитку рибальства та рибництва. Заліснення сільськогосподарських угідь що вже супроводжується змиканням крон деревостанів є передумовою для розбудови сектору лісгосподарського підприємництва, включаючи рекреаційне лісокористування та мисливське господарство.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

Економічна криза та стагнація аграрного сектора у 90-их роках минулого століття найбільш болісно вдарили по регіональних агропромислових комплексах, діяльність яких базувалася на використанні переважно осушених земель. Причиною хронічного кризового стану сільськогосподарського виробництва в зоні

осушення була висока капіталомісткість виробництва продукції через необхідність утримання комплексу мереж гідротехнічних споруд, які забезпечували прийнятний рівень водно-повітряного режиму, необхідного для ведення високопродуктивного сільськогосподарського виробництва.

Кризові явища призвели до демонтажу, руйнації та фізичного спрацювання внутрішньогосподарських мереж гідротехнічних споруд, що звузило ареал ведення сільськогосподарського виробництва в зоні осушення і поглибило рівень депресивності сільських населених пунктів в цій зоні. Технічна несправність інженерних споруд меліоративних систем призвела до поширення проявів нерегульованої природної ренатуралізації, що сприяло частковому відновленню потенціалу водно-болотних угідь та залісненню незатребуваних у продуктивному обороті сільськогосподарських угідь.

Магістральним напрямом раціоналізації природокористування в зоні осушення в умовах поглиблення земельної реформи та інституціональних трансформацій в зоні осушувальних меліорацій є реінжиніринг бізнес-процесів у сільськогосподарському виробництві на основі впровадження кооперації та кластеризації, які дадуть можливість консолідувати організаційний потенціал та інвестиційні можливості особистих селянських господарств, фермерів та сільськогосподарських підприємств щодо відновлення внутрішньогосподарських мереж гідротехнічних споруд, які забезпечуватимуть необхідний водно-повітряний режим для ведення високопродуктивного сільськогосподарського виробництва.

Важливою складовою раціоналізації природокористування в зоні осушення є використання природно-ресурсних передумов диверсифікації сільської економіки через активізацію сільського і зеленого туризму та лісгосподарського підприємництва, що дасть можливість максимальною мірою використати наявний потенціал соціально-економічного піднесення сільських територій, де були проведені осушувальні меліорації.

Література:

1. Власенко І.В. Еколого-економічні засади сільськогосподарського природокористування в контексті сталого розвитку України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора екон. наук: спец. 08.00.06 "Економіка природокористування та охорони навколишнього середовища" / І.В. Власенко. — К., 2015. — 40 с.
2. Голян В.А. Екологічні та природно-ресурсні чинники соціально-економічного піднесення: в пошуках нового формату раціонально-

го природокористування / В.А. Голян // Агросвіт. — 2008. — №9. — С. 9—13.

3. Голян В. Державно-приватне партнерство як базова інституціональна передумова капіталізації природних ресурсів в умовах децентралізації / В. Голян // Економіст. — 2015. — № 9. — С. 4—7.

4. Дорогунцов С. Недолуге виправдання руйнівних аграрних реформ в Україні / С. Дорогунцов, В. Круценко, О. Гош // Голос України. — 2003. — №198. — С. 10.

5. Дорогунцов С.І. Сучасні проблеми оптимізації використання та відтворення земельних ресурсів / С.І. Дорогунцов // Теорія і методи оцінювання, оптимізації використання та відтворення земельних ресурсів: матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 11—14 листопада 2002 р.) / НАН України, Рада по вивченню продуктивних сил України. — Київ: РВПС України НАН України, 2002. — Ч. 1. — С. 3—9.

6. Концепція ефективного використання осушуваних земель гумідної зони України (наукові засади). — К.: ЦП "Компринт", 2015. — 22 с.

7. Костриченко В.М. Стимулювання раціонального аграрного землекористування як інструмент забезпечення сталого розвитку / В.М. Костриченко, Н.О. Дорошенко // Проблеми раціонального використання соціально-економічного та природно-ресурсного потенціалу регіону: фінансова політика та інвестиції. — 2013. — Вип. 19, № 4. — С. 256—263.

8. Кропивко М.Ф. Стратегічні напрями реформування управління комплексним розвитком агропромислового виробництва і сільських територій / М.Ф. Кропивко, М.Й. Малік, О.В. Ковальова. — К.: ННЦ ІАЕ, 2012. — 82 с.

9. Розвиток саморегулювання та самоорганізації в АПК України / [Ю.О. Лупенко, М.Й. Малік, М.Ф. Кропивко та ін.]; за ред. Ю.О. Лупенка та М.Ф. Кропивка. — К.: ННЦ "ІАЕ", 2014. — 44 с.

10. Ромащенко М. Наукові засади розвитку меліорації земель в Україні / М. Ромащенко // Водне господарство України. — 2013. — № 1. — С. 35—42.

11. Хвесик М.А. Модернізація водогосподарської інфраструктури як фактор прискорення соціально-економічного піднесення сільських територій / М.А. Хвесик, В.А. Голян // Економіка АПК. — 2014. — № 7. — С. 121—126.

References:

1. Vlasenko, I.V. (2015), "Ecological and economic bases of agricultural environmental management in the context of sustainable development of Ukraine", Ph.D. Thesis, Economy, National University of Bioresources and Nature Management of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

2. Holian, V. A. (2008), "Environmental and natural and resource factors of socio-economic growth: finding a new format of rational nature usage", *Agrosvit*, vol. 9, pp. 9—13.

3. Holian, V. (2015), "Public-private partnership as a basic institutional precondition for capitalization of natural resources in terms of decentralization", *Ukrainian Journal Ekonomist*, vol. 9, pp. 4—7.

4. Dorohuntsov, S. Krutsenko, V. and Hosh, O. (2003), "Ineffective justification destructive agrarian reforms in Ukraine", *Holos Ukrainy*, vol. 198, pp. 10.

5. Dorohuntsov, S.I. (2002), "Contemporary Issues of optimizing the use and reproduction of land resources", *materialy Mizhnar. nauk. konf. [Abstracts of Intern. scientif. conf.]*, *Teoriia i metody otsiniuvannia, optymizatsii vykorystannia ta vidtvorennia zemel'nykh resursiv* [Theory and methods of evaluation, optimizing the use and reproduction of land resources], NAS of Ukraine, Rada po vyvchenniu produktyvnykh syl Ukrainy, Kyiv, Ukraine, vol. 1, pp. 3—9.

6. Romaschenko, M.I. (2015), *Kontsepsiya efektyvnoho vykorystannia osushuvanykh zemel' humidnoyi zony Ukrayiny (naukovi zasady)* [The concept of efficient use of drained lands of humid zone of Ukraine (scientific principles)], *TSP Komprynt*, Kyiv, Ukraine.

7. Kostrychenko, V.M. and Doroshenko, N.O. (2013), "Stimulating rational agricultural land use as an instrument ensuring of sustainable development", *Problemy ratsional'noho vykorystannia sotsial'no-ekonomichnoho ta pryrodno-resursnoho potentsialu rehionu: finansova polityka ta investytsii*, vol. 19, part 4, pp. 256—263.

8. Kropyvko, M.F. Malik, M.J. and Koval'ova, O.V. (2012), *Stratehichni napriamy reformuvannia upravlinnia kompleksnym rozvytkom ahropromyslovoho vyrobnytstva i sil's'kykh terytoriy* [Strategic directions of reforming the governance of complex development of agricultural production and of rural areas], *NNTs IAE*, Kyiv, Ukraine.

9. Lupenko, Yu.O. Malik, M.J. and Kropyvko, M.F. (2014), *Rozvytok samorehuliuвання ta samoorhanizatsii v APK Ukrainy* [The development of self-regulation and self-organization in Ukrainian AIC], *NNTs "IAE"*, Kyiv, Ukraine.

10. Romaschenko, M. (2013), "Scientific basis of land reclamation in Ukraine", *Vodne hospodarstvo Ukrainy*, vol. 1, pp. 35—42.

11. Khvesyk, M.A. and Holian, V.A. (2014), "Modernization of water management infrastructure as a factor in accelerating socio-economic growth of rural areas", *Ekonomika APK*, vol. 7, pp. 121—126.

Стаття надійшла до редакції 09.06.2016 р.